

Митрофаненко Ю.С.

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

Федірко Ж.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТОСТИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу формування та розвитку історичної та громадянської компетентності за умов сучасної російсько-української війни. Здійснюється аналіз науково-популярної літератури, в якій розглядаються методики спростування історичних фейків. Пропонується різні методичні оптики аналізу з інформації для розвитку критичного мислення та медіаграмотності. Зроблено висновок, що використання технологій критичного мислення є гарним засобом під час вивчення історії та формування навичок медіаграмотної особистості, що є ключовою компетентністю в умовах інформаційного суспільства.

Розвиток громадянської та історичної освіти в Україні є переконливим аргументом на користь ідеї української соборності. Підручники з історії України, які використовують учні в Галичині та Закарпатті, були написані на початку 1990-х років науковцями з півдня та сходу України. Досвід попередніх поколінь був врахований їхніми учнями: освітянами та науковцями, які формувалися в умовах незалежної України.

У контексті інформаційного, постіндустріального суспільства та появи нового покоління візуально орієнтованих учнів з унікальним кліп-орієнтованим мисленням, українська історична освіта зазнала якісних змін, пов'язаних із викликами сьогодення: пандемія COVID-19, яка призвела до переходу на дистанційне та змішане навчання; російсько-українська війна, яка вибухнула в 2014 р., і особливо її друга фаза, яка розпочалася з повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. За цих умов форми та методи навчання змінилися, але завдання та цілі викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі залишилися сталими: виховати покоління українських патріотів з високим рівнем громадянської компетентності.

Ключові слова: медіаграмотність, громадянська освіта, громадянська та історична освітня галузь, критичне мислення, медіаосвіта, історичний фейк, історія, інформаційна війна, міф, гібридна війна.

Постановка проблеми. Ключовою життєвою компетентністю в умовах інформаційного суспільства стає медіаграмотність, тобто вміння розрізняти правдиву інформацію від неправдивої, а іноді відверто маніпулятивної. Для України виховання медіаграмотного покоління з високим рівнем громадянської свідомості є важливим засобом протидії росії в умовах дискурсу інформаційної війни, полем якого вже давно є історична освіта, а цільовою аудиторією для російських ЗМІ, доступ яких на терени України, є хоча й обмеженим, але не припиненим завдяки you-tube канал, соціальній мережі tic-toc та Telegram-каналам, є українців

різних поколінь, серед яких учні українських шкіл [9; 10; 11]. Тому завдання для українських освітян, особливо для тих, хто викладає предмети громадянської та історичної освітньої галузі, змістовно сформулював сучасний український поет Юрій Руф, який віддав своє життя в боротьбі за незалежність України, в боях під Попасною в 2022 р., у поезії з промовистою назвою «Плацдарм інформаційної війни»:

«Мій край – плацдарм інформаційної війни,
де зброя – медіа, і де набой – слово.

Стоїть питання: ми або вони.

Зруйнуємо опори та основу.

Мережі сповнені півправди та пасток,
Новинна стрічка – наче мінне поле.
В хитросплетінні сплєтених чуток
Обдурений народ...» [4, с. 23].

Ці рядки є чудовою рефлексією сучасного митця на особливості життя здобувачів освіти воюючої країни в умовах інформаційної війни, в якій Україна повинна вистояти та перемогти. Важливим засобом цього є розвиток медіаграмотності, яка навчає виявляти та розвінчувати фейки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одною з перших увагу авторів до проблем інформаційної політики в Україні привернула українська поетеса Ліна Костенко в лекції для студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія»: «Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала», прочитаної ще 1 вересня 1999 р. Вона порівняла інформаційну політику росії з телескопом або головним дзеркалом, під яким вона розуміла інформаційну політику цієї терористичної держави. Л. Костенко влучно зазначила, «що в росії головне імперське дзеркало стоїть точно, протирається до блиску регулярно, і механізми гостро направлених антен чітко відрегульовані» [12 с. 13].

Однак потужний голос української поетеси не був почутим. Україна стала мішенню для величезної російської інформаційної машини, а історична освіта перетворилася на поле битви між різними наративами, які впливали на навчальні програми з історії України та всесвітньої історії, програми ЗНО, зміст підручників з історії. Недаремно Віктор Брехуненко – знаний український історик назвав одну з своїх науково-популярних книжок «Україна й українці: ім'я як поле битви» [3]. В передмові до книги він звернув увагу на використання поняття «Україна» в гібридних війнах, геополітичних передумовах подібного дискурсу інформаційної війни, розкрив технологію маніпуляцій та запропонував засоби контрпропаганди та протидії, які мали стати захистом розвитку в учнів аксіологічної та логічної компетентностей, що є основою для медіаграмотності [3, с. 11–19]. До слова, В. Брехуненко – це історик, що системно працює на полі інформаційної війни, а його праці є гарним прикладом внеску науковця в розвінчання історичних фейків, як засобу розвитку історичної компетентності та медіаграмотності вчителів та здобувачів освіти. Як автор та керівник авторського колективу, він підготував до друку такі книжки як: «Братня навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст.» [1]; «Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле» [2].

Подібні погляди на проблематику інформаційної війни, щоправда на її філологічний аспект, подає в своїх працях доктор філологічних наук Ольга Кирилюк, зокрема в статті «Мова передвоєнного дискурсу: лінгвістичні засоби створення ворожих символів (на прикладі російсько-української інформаційної війни)» [11].

Крім В. Брехуненка з-поміж праць українських науковців, у яких розвінчуються російські фейки та міфи про історію України, варто відзначити доробок Федора Турченка – відомого історика, автора підручників з історії України, професора Запорізького національного університету [13–16]. Ще в 2010 р. він привернув увагу до спроб Росії маніпулювати історичними фактами для виправдання «першопричин конфлікту» з Україною. Також до видань, що можуть становити наукове підґрунтя для спростування історичних фейків російської пропаганди, належать книги Леоніда Залізняка [8]; Володимира В'ятровича, Олександра Зінченка, Максима Майорова [5]; Тараса Чухліба [17] та інших українських істориків.

Метою статті є аналіз творів митців та наукових праць, у яких розглядаються питання інформаційної політики та медіаграмотності, аналізуються історичні фейки; вироблення методичних рекомендацій для розвитку критичного мислення під час вивчення предметів громадянської та історичної освітньої галузі, які водночас слугуватимуть гарним засобом для розвитку логічної та аксіологічної історичних компетентностей.

Виклад основного матеріалу. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 р. народні депутати ухвалили Акт про незалежність України. 1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму за це рішення проголосували 90,32% громадян України. Мешканці усіх двадцяти чотирьох областей, Автономної Республіки Крим, міст з особливим статусом: Київ та Севастополь підтримали це рішення більшістю голосів. Вже наступного дня розпочався процес міжнародного визнання України. Першими Україну привітала сусідня Польща та Канада – держава з чисельним та дієвим прошарком української діаспори, сформованої упродовж кількох хвиль української еміграції. Процеси відновлення українського державотворення сприяли відновленню української національної ідентичності. Вагому роль у цьому відігравали появи нових програм та підручників з історії України, написаних під впливом україноцентричних наукових концепцій. Але в 2010–2013 рр. з боку росії розпочалися спроби

замінити історію становлення української державності України, який був основною науковою парадигмою під час українського підручникотворення, проєктом «Спільний підручник» (російсько-український), у якому здобувачам українських шкіл пропонувалося не стільки спільне, а виключно російське бачення минулого України. Передумовою цих процесів, що могли призвести до трагічних для нашої держави наслідків, було обрання у 2010 р. президентом України Віктора Януковича та призначення міністром освіти та науки відомого українофоба Дмитра Табачника. Їх головною метою було створення спільного підручника з історії, або поява спільних методичних рекомендації для вчителів історії країн колишнього СРСР [15, с. 174–175]. Ідеологи «руського мира» намагалися змінити програми з історії України та ЗНО з історії України, виключивши звідти прізвища лідерів українського руху Степана Бандери та Романа Шухевича, насаджували російський та советський наративи через концепти «вітчизняних війн» 1812 р. та 1941–1945 рр., насправді війн за контроль окупантів над українською територією та її населенням. Мова про французько-російську війну 1812 р. та німецько-радянську війну 1941–1945 рр. Серед освітян та здобувачів освіти популяризувалися російська та советська символіка: червоні прапори, георгіївські стрічки, традиції «победобесія» під час вшанування пам'яті учасників та жертв Другої світової війни.

Виникла загроза переписування історії України за російськими та советськими концепціями. Однак українська суспільствознавча галузь вистояла завдяки проактивній громадянській позиції істориків, які виступили проти подібних методик та наративів. Окупантам та колаборантам не вдалося позбавити українців історичної пам'яті шляхом заміни підходів до написання підручників для нищення національної пам'яті громадян України. Подібна стійка громадянська позиція дозволила захистити надбання поколінь українських істориків, які спромоглися створити підручники для держави, громадяни якої не мали спільної історичної пам'яті [15]. Вчителі історії українських шкіл, які схвалили концепцію та зміст підручників з історії України з україноцентричною парадигмою написання позбавили противників українського бачення історії закрити їх доступ до українських шкіл [14; 15]. Спільними зусиллями вдалося прорвати інформаційну блокаду комуністичних штампів, ідеологем та міфологем і надати можливість мільйонам українців фахово розібратися в своєму минулому.

У цей період боротьби за історію помітний значний поступ України в осягненні свого минулого. Чимало «білих плям» початку 90-х рр. вже давно стали складовою національної пам'яті України, а до пантеону українських героїв та визначних свят потрапили події та особистості, які вперше були згадані на сторінках підручників з історії України. Українські історики не допустили знищення історичної освіти в Україні шляхом реалізації проєктів «регіональний підручник», «спільний підручник», а в 2014 р. у формі відкритої агресії проти України та виявах воєнничого сепаратизму, коли поруч з іншими символами України знищувалися підручники з історії України. Намагання змінити зміст та методику викладання історії під російські наративи та парадигму треба розглядати, як спробу інтелектуальної окупації України та асиміляції її населення. Аналіз цих процесів дозволяє зрозуміти процес формування та підготовки покоління рашизму в росії [7]. Російські окупанти їхали в Україну поширювати Новоросію та боротися з «фашизмом», не помічаючи становлення неосталінізму на теренах Росії, а українські колаборанти, що під впливом російського наративу під час викладання історії мали зустрічати окупантів із квітами, як «визволителів». Це розпочалося зі сторінок російських підручників, де І. Сталін зображувався «ефективним менеджером», а масові репресії подавалися, «як прагматичний інструмент вирішення народногосподарських завдань» [14]. Через «спецоперацію» «Спільний підручник» здійснювалися спроби нав'язати Україні міф про спільну історію через створення єдиного підручника для всіх країн СНД (Співдружності Незалежних Держав) або методичних рекомендацій для вчителя [15]. Історики В. В'ятрович, Л. Залізник, Ф. Турченко, В. Бrehуненко та низка українських фахівців викривали псевдонауковість та небезпеку такої позиції, яка суперечить історичним фактам та концепції українського державотворення, становить загрозу територіальній та духовній соборності України [5; 15]. Цим вони зробили якісне та вчасне інтелектуальне щеплення проти ураження вірусом небезпечних історичних міфів.

Цілісну систему спростування історичних фейків, створених російською пропагандою, розробив професор В. Бrehуненко. Зокрема, в книзі «Братня навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст.» автор привернув увагу до факту, що інформаційні війни Росії проти України відповідно до епохи, в якій вони відбувалися, були постійною складовою російської військової агресії проти України,

починаючи з XVI ст. аж до нашого часу. Мова про війни Великого князівства Литовського проти Великого князівства Московського в першій третині XVI ст. Війнах Московського царства проти Гетьманщини в XVII–XVIII ст. Військових конфліктах Росії (більшовиків та білогвардійців) проти України під час становлення української державності в 1917–1921 рр., інформаційної війни проти Карпатської України в 1939 р. та боротьби проти УПА в 1942 – сер. 50-х рр. XX ст. В. Брехуненко довів прикладами з джерел, що в кожному з цих конфліктів була присутня складова гібридної війни з елементами інформаційної війни, спробою видати вторгнення за внутрішній конфлікт, розрахованої на «п'яту колону», населення країни, що буде підтримувати окупанта, а не захищати державність [1, с. 245].

В іншій книзі цієї серії ««Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле» автор пропонує власну методику виявлення та спростуванню російських історичних фейків, які можуть бути легко та успішно застосованими під час викладання та вивчення історії України. В. Брехуненко виявляє та спростовує тридцять дев'ять міфів, які поділяє на кілька груп: міфи про територію та цивілізаційний код України; про українську державність; про родовід українців та походження української мови; про російсько-українські міжнародні та міждержавні стосунки; про церкву в Україні; про Голодомор 1932–1933 рр.; про українське козацтво; про Івана Мазепу; про Крим [2, с. 276–279].

Він запропонував просту, але ефективну схему аналізу історичних фейків: визначення ідеологічної мети міфу – підґрунтя спекуляцій – спростування міфу фактами, джерелами та аргументами, науково обґрунтованими висновками. В. Брехуненко подає вдалий приклад технології критичного мислення, який може бути використаний для спростування інших історичних фейків, що не потрапили до переліку запропонованих автором.

Вдалим прикладом професійної та патріотичної позиції українських істориків-науковців стали дослідження, які спростовували фейки російської пропаганди стосовно української державності, які активно ширила російська пропаганда під час війни проти України в 2014 р. Наприклад в умовах російсько-української війни в 2015 р. побачила світ надзвичайно актуальна праця професора Ф. Турченка «Проект «Новоросія»: ювілей на крові 1764–2014 рр.», в іншій редакції «Проект «Новоросія і новітня російсько-українська війна», яка стала відповіддю на російський

та сепаратистський наратив стосовно підходів до викладання історії України [13; 14]. Ці дослідження аргументовано спростовують всі міфи про історичні традиції Новоросії на теренах сучасної України і є гарним матеріалом для боротьби з історичними фейками та російським наративом.

Процес розвитку громадянської та історичної освіти в Україні є чудовим аргументом на користь на користь ідеї української соборності. Навчальні посібники з історії України, якими користувалися учні Галичини та Закарпаття, писали на початку 90-х рр. XX ст. науковці з Півдня та Сходу України. Це стало своєрідним продовженням традиції написання українського підручника ще з початку XX ст., коли автором популярної книги з історії України був мешканець Півдня України Микола Аркас. У 90-х рр. XX ст. українські історики змогли в надскладних умовах написати та захистити підручник із історії України, суттєво оновити програму та методологію викладання предметів освітньої галузі «Суспільствознавство», відповідно до програми Нової української школи, «громадянська та історична освітня галузь». Та незважаючи на появу сучасних програм та підручників з історії України, значна частина вчителів продовжували викладати історію України, як «історію держави, якої не було» (про одну з таких Ф. Турченко згадує на сторінках книги) [14, с. 23]. На жаль, чимало таких «вчителів» і нині продовжують працювати в українських школах, що стало передумовою трагічних для української державності подій навесні 2014 р.

Висновки. Громадянське суспільство – основа сталої успішної демократичної держави, якою прагне стати Україна. У 2019 р. було прийнято Закон про незворотній шлях та рух України, як суверенної держави, до інтеграції в Європейський Союз та вступ до Північно-Атлантичного Військового Альянсу (НАТО). Відсіч України російській агресії, допомога демократичних держав підтверджують незворотність та правильність цього курсу. Важливою передумовою та запорукою динамічного успішного розвитку демократичних країн є суспільство зі сталими громадянськими цінностями. Основою формування такого суспільства є розвиток у громадян України соціальних та громадянських компетентностей.

Під час вивчення предметів громадянської та історичної освітньої галузі відповідного до компетентнісного підходу освітяни мають розвинути логічну та аксіологічну компетентності учнів, виявляючи та спростовуючи історичні фейки та розвиваючи навички медіаграмотності, що є

однією з найважливіших компетентностей під час життя в інформаційному суспільстві в умовах російсько-української війни.

Процес відродження та формування української національної ідентичності нової генерації українців та українок розпочався у 1991 р. після відновлення української державності. На оновлених програмах, підручниках з історії України, створених у 90-і рр., методиках інтерактивного викладання навчальних дисциплін, було виховано покоління українців, які стали учасниками Помаранчевої революції, революції Гідності, серед них чимало волонтерів, вояків добровільних батальйонів та

Збройних Сил України, які боронять нашу державу вже більше одинадцяти років в умовах російсько-української війни. Це був дієвий вияв громадянської компетентності, який виявився у розумінні власної ідентичності, бажанні захищати національні та демократичні цінності, розумінні основних подій національної, демократичної та світової історії, бо «виразно й глибоко відчувати приналежність до певної нації спроможний лише той, хто змалку зрісся з нацією, хто змалку звик дивитися на рідну націю, як на щось міцне, вічне, закономірне, що з давніх-давен і при всяких умовах існувало, існує й буде існувати» [6, с. 31].

Список літератури:

1. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко М. «Братня» навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.
2. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.
3. Брехуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
4. Відлуння свинцевих громовиць. Львів, 2015. 148 с.
5. Війна і міф. Друга світова війна. За ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків, 2016. 272 с.
6. Григор'єв-Наш (Никифор Григорій) Н. Про навчання дітей рідної історії. К.: Веселка, 2007. 31 с.
7. Заборонити рашизм. В. Огнев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега; за заг ред. В. Піскуп. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.
8. Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання. Київ, 2008. 104 с.
9. Кирилюк О. Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни. *Наукові записки ЦДПУ ім. В. Винниченка*. Серія Філологічні науки. Кропивницький. 2020. Вип. 187. С. 45–49.
10. Кирилюк О. Мовна агресія розважальних телешоу як спосіб ведення інформаційної війни. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич. 2020. Вип. 32. Том. 1. С. 132–140.
11. Кирилюк О. Мова передвоєнного дискурсу: лінгвістичні засоби створення ворожих образів і символів (на прикладі російсько-української інформаційної війни). *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса. 2019. Вип. 43. Том 5. С. 71–74.
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. Київ, 2005. 32 с.
13. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 158 с.
14. Турченко Ф. Українська революція 1917–1921 рр. (Погляд із Запоріжжя). Запоріжжя, 2018. 188 с.
15. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. К., 2016.
16. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Запоріжжя, 2016.
17. Чухліб Т. Донецщина та Луганщина – козацькі землі України. К., 2014. 105 с.

Mytrofanenko Yu.S., Fedirko Zh.V. FORMATION OF HISTORICAL AND CIVIC COMPETENCE IN THE CONDITIONS OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The importance of media literacy and critical thinking in the study of subjects in the field of social studies is considered: Ukrainian history, world history, fundamentals of law, and civic education. An analysis of popular science literature that examines historical fakes is carried out. A methodology for working with historical fakes in social studies classes to develop critical thinking and media literacy is proposed. It is concluded that the use of critical thinking technologies is a good means of developing media literacy when studying history and forming the skills of a media-literate personality, which is a key competence in the information society.

The development of civic and historical education in Ukraine is a compelling argument in favor of Ukrainian unity. The textbooks on Ukrainian history used by students in Galicia and Transcarpathia were written in the early 1990s by scholars from southern and eastern Ukraine.

In the context of an information-based, post-industrial society and the emergence of a new generation of visually oriented students with a unique clip-based mindset, Ukrainian history education has undergone qualitative changes related to the challenges of today: the COVID-19 pandemic, which led to a transition

to distance and blended learning; the Russian-Ukrainian war that began in 2014, and especially its second phase, which began with a full-scale invasion on February 24, 2022. Under these conditions, the forms and methods of teaching have changed, but the tasks and goals of history education have remained the same: to educate generations of Ukrainian patriots. The experience of previous generations has been taken into account by their students: educators and scholars who were shaped in the conditions of independent Ukraine.

Key words: media literacy, critical thinking, media education, historical fake, history, information warfare, myth, hybrid warfare.

Дата надходження статті: 12.09.2025

Дата прийняття статті: 29.09.2025

Опубліковано: 05.12.2025